

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94(477) “15/16”

© Віктор Демочко (Чернівці)

КОНФЕСІЙНИЙ ФАКТОР У КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАННЯХ КІНЦЯ XVI – ПОЧ. XVII ст.

У статті висвітлено участь українського козацтва у релігійній боротьбі в Речі Посполитій, їх підтримки православної церкви, розглянуто вплив конфесійного чинника на розвиток визвольного руху в Україні наприкінці XVI – поч. XVII ст.

Ключові слова: православна церква, католицизм, уніатство, Ватикан, Річ Посполита, релігійно-конфесійна боротьба, українське козацтво, повстання, контрреформація.

Значення конфесійного фактора в житті людини середньовічного суспільства важко переоцінити. Він становив доміную морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи. Надзвичайної гостроти релігійне питання набуло з розвитком реформаційного руху. Запеклу протидію останньому чинила католицька церква. У цьому процесі оплотом Ватикану в центрально-східноєвропейському регіоні стала Річ Посполита, до складу якої входили й українські землі.

До XVI ст. віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя України. Однак, обрання королем вихованця єзуїтів Сигізмунда III (1586-1632) – знаменувало кінець конфесійної толерантності уряду Речі Посполитої щодо православ'я. Польська шляхта вважала його нижчою релігією, завдавала всіляких утисків та обмежень стосовно побудови церков, культових відправ тощо. Рішенням Брестського собору 1596 р. ліквідувалася православна церковна ієрархія. Уніатство і колонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення. Насильницьке впровадження унії на Україні супроводжувалося зростанням кріпосницького гніту й антифеодальної боротьби селян. Однією з форм цієї боротьби була масова втеча селян на незаселені землі Придніпров'я, де вони ставали вільними людьми – козаками. Міцiana православної віри обмежувалися не лише місцем проживання, а й в заняттях ремеслами і торгівлею, усувалися від участі в місцевому самоуправлінні. У Львові, наприклад, українці мали право селитися лише в спеціально відведеному кварталі “Руській вулиці”. Аналогічне становище українського населення було і в Жовкві, Тереховлі, Самборі, Кременці, Буську та ін. [11, с.50,51]. Польська шляхта всіляко переслідувала вживання української мови, поширення українських книг.

Отже, релігійна боротьба на Україні найтісніше переплелася з боротьбою народу проти національного й соціального поневолення, перетворилася в її невід'ємну складову частину. Релігія виступала на Україні також ідеологічним оформленням соціальних інтересів та політичних прагнень народу. Цим пояснюється той факт, що на Заході українські козацько-селянські рухи кінця XVI – пер. пол. XVII ст. сприймалися переважно під кутом зору релігійно-віросповідальної боротьби [12, с.142].

Брестська унія викликала на Україні гостру опозиційну реакцію – виступи православних на сеймах та сеймиках. Чіткої антикатолицької спрямованості набули твори письменників-полемістів. Помітно активізувалася діяльність братств, але найбільшу небезпеку для польських властей становила нова

впливова сила суспільства – козацтво. Спочатку релігійність у його середовищі проявлялася слабо. Навіть традиційний обряд прийняття до січового товариства, що включав і поняття віри, особливою строгістю не відзначався. Лише походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з “неприятелем святого Христа” [17, с.206]. Разом з тим, загострення соціальних і конфесійних суперечностей в Україні наприкінці XVI ст. зумовило втручання козацтва у їх розв'язання. Союзником і помічником магнатів та шляхти у боротьбі проти цієї верстви населення виступив Ватикан, який через єзуїтів для досягнення своєї мети завжди дотримувався правила “там, де не діяло слово Павла, застосовувався меч Петра” [16, с.9]. Починаючи з 70-х рр. XVI ст. папський Рим встановлює систематичне спостереження за козацтвом. Цей обов'язок був покладений на нунціїв у Речі Посполитій, які в своїх реляціях приділяли багато уваги релігійно-політичній експансії шляхетської Польщі на Україні, а також діям козаків. Так, Ватикан мав досить докладну інформацію про перший великий виступ українського козацтва проти шляхетського панування – повстання 1591-1593 рр. під проводом Криштофа Косинського. Останній етап цього повстання знайшов відбиття в реляціях нунція Г.Маласпіні, який повідомляв, що цей козацький бунт становить небезпеку для шляхетської держави, що подолати його дуже важко [15, 2, с.173]. Щоправда, релігійний елемент у цьому повстанні, на думку багатьох українських дослідників, був відсутній [Див. 4, 7, с.181; 10, с.170-172; 14, с.141]. На той час релігійна орієнтація козаччини, через її строкатий склад і відрив від організованих форм суспільного життя на волості була досить невизначеною та туманною. Цю відірваність інтересів козацького прошарку від життєвих інтересів та прагнень ширшого українського суспільства було певною мірою подолано під час наступного козацького повстання 1594-1596 рр., на чолі якого встав Северин Наливайко. В історіографії досить поширена думка, що це повстання ще не мало антиуніатського спрямування, оскільки відсутні документи, які б засвідчували, що боротьбу проти унії козаки ставили за свою свідому мету. Справді, як непохитна програма дій ця боротьба починає усвідомлюватися козацтвом дещо пізніше, але незаперечним є і той факт, що під час повстання 1594 – 1596 рр. козаки виступали рішучими ворогами унії, хоч ці їхні виступи й мали цілком стихійний характер.

Залучення повсталого козацтва до суспільної боротьби відбулося досить швидко внаслідок двох важливих обставин: тісного зв'язку ватажка повстання С.Наливайка з оточенням князя Костянтина Острозького та надзвичайного масштабу повстання, яке охопило не тільки степове українське прикордоння, але й глибинні райони України та Білорусі. У цей час князь розпочав боротьбу проти підготовки релігійної унії, використовуючи і такі методи, як наїзди на маєтки її прихильників. Тому він доручає С.Наливайку, як досвідченому спеціалісту у цих справах, “керувати наїздами на маєтки панів, які утискували на Волині православ'я” [1, с.LX]. Йдеться про напади на маєтності та підлеглих двох

прихильників церковної унії – луцького старости Олександра Семашка та єпископа Кирила Терлецького. Перший напад відбувся 1595 р., коли слуг К.Терлецького несподівано пограбували під час перевезення речей єпископа з Кракова до Луцька. На початку 1596 р. загони С.Наливайка за участю його брата Дем'яна пограбували маєтності братів Кирила та Яроша Терлецьких і захопили в Пінську цінності й документи, що їх Кирило залишив тут на зберігання. Інші козацькі загони, підпорядковані Григорію Лободі (особисто близькій до Острозьких людини), знов таки за участю Дем'яна Наливайка, здійснили напади на маєтності О.Семашка. Крім Дем'яна Наливайка, в атаках на маєтки К.Терлецького й О.Семашка брали участь також інші, менш відомі „слуги” князя К.Острозького. Напади на людей та маєтки К.Терлецького, а також пограбування майна, яке він передавав на зберігання іншим людям, відбувалися під час подорожі єпископа до Риму [1, №25-27, 33, 34]. Симптоматичним є також той факт, що, за свідченням Захарія Копистенського, під час повстання 1594-1596 рр. до козаків приєднувалися православні священники [9, с.111]. Заслугує на увагу і те, що після цього повстання в католицько-уніатському таборі противників унії почали називати „наливайківською сектою” або й просто „наливайками”. Звичайно, назва була пущена в хід з провокаційною метою, для дискредитації ворогів унії серед православної шляхти і духовенства, але важко заперечити проти того, що вона відбила дійсний зв'язок повстання 1594-1596 рр. з боротьбою проти унії, що розгорталася.

Натан Гановер, єврейський автор, який присвятив свою книгу „Безодня відчаю” винищенню євреїв у роки Хмельниччини, також пов'язував початок релігійного конфлікту в Україні з виступом С.Наливайка. Н.Гановер розпочав свій опис переслідувань євреїв в Україні саме з цього повстання, і хоча не навів жодного прикладу антиєврейських акцій повстанців, залишив нам цікавий зразок сприйняття повстання в тогочасній історичній пам'яті. Н.Гановер вважав причиною козацьких повстань переслідування православних за часів Сигізмунда III, а самого С.Наливайка називав грецьким (православним) священником, який підняв свій народ на боротьбу проти польського гніту [14, с.144].

Отже, козацтво вперше долучилося до релігійної боротьби на боці та з волі представника князівської верхівки – давнього покровителя степової козаччини К.Острозького, воно зайняло цілком ворожу позицію щодо намірів православних ієрархів здійснити унію з католицизмом.

У боротьбі з польсько-шляхетською і католицькою експансією на зламі століть складається блок патріотичних сил українського суспільства: міщан, православної інтелігенції і козацтва, за якими йшли селянські маси. На першому етапі цієї боротьби найбільш активна роль належала міщанам, які об'єднувалися в братства. Важливе значення мав виступ православної інтелігенції проти унії та католицької експансії, її релігійно-політична полеміка з католицизмом та уніатством, яка ідеологічно гуртувала й мобілізувала українське суспільство.

На початку XVII ст. визначальна роль у звільненні від католицької експансії та унії переходить

до козацтва. Це надало боротьбі іншого характеру та спрямування і, зрештою, зумовило її розв'язку. Адже завдання оборони православної церкви, а разом з тим, у тій історичній конституації, і народності, взяла на себе фактично невіддільна військово-політична сила, здатна боронити їх збройною рукою. Як писав Михайло Грушевський, „козаччина прийняла на себе справу, яка була протягом чверть століття предметом неустанних, завзятих, але безуспішних змагань української інтелігенції. І те, що не вдалося досягнути заходами публіцистів, політичних дискусій і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України і Білорусі, було здобуте завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі „низове рицарство” [4, 7, с.388]. З цього часу, за висновком видатного історика, „козаччина стала загально визнаним офіційним сторожем і протектором українського церковного, а з ним культурного й національного життя” [4, 7, с.389].

Під кінець першого десятиліття XVII ст. боротьбу проти унії і католицької експансії козаки починають розглядати як свою непохитну програму, про що, зокрема, цілком ясно говорить їхня декларація 1610 р. про захист православ'я [4, 7, с. 396]. Не ігноруючи легальних шляхів боротьби, апеляцій до короля і сеймів, козаки вдавалися й до інших засобів, розправляючись з католиками й уніатами. Наприклад, коли уніатський митрополит Іпатій Потій призначив Антонія Грековича своїм намісником у Києві, запорозький гетьман Григорій Тисканевич опротестував це рішення і заявив київському воєводі, що у випадку прийняття А.Грековичем цього призначення „козаки зволють його вбити, як собаку, і рицарським словом обіцяють захищати того, хто вб'є” [6, 1, с.48]. І коли намісник І.Потій з'явився в Києві, козаки у 1618 р. втопили його у Дніпрі [4, 7, с.398-399].

Козацькі виступи в 10-х рр. XVII ст. набули такого розмаху, що викликали занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої й змусили їх на сеймі 1618 р. піти на поступки православним і визнати свободу їхніх релігійних відправ. Значна заслуга в цій справі належала гетьманові Петру Сагайдачному, який доклав багато зусиль до згуртування козаків, міщан та православного духовництва і до організації відсічі католицької експансії. Завдяки рішучій підтримці запорожців 15 жовтня 1620 р. на нараді козаків і духовництва в Сухій Балці була нелегально відновлена православна ієрархія, яку П.Сагайдачний і Я.Бородавка від імені запорозького війська поклялися боронити від „латинників” [13, с.220]. Король Сигізмунд III та польські магнати не наважилися на її ліквідацію, оскільки вона перебувала під захистом козаків.

Якщо на межі XVI-XVII ст. римська курія недооцінювала козаків як антиуніатську й антикатолицьку силу, то вже в 20-х рр. XVII ст. вона вбачала в них головну перешкоду на шляху „подолання схизми” в Речі Посполитій. Папський нунцій Каміло Торрес писав у реляції з Варшави в 1622 р., що здійснити це дуже важко, бо за православною церквою тримається простолюд і на її захист піднімаються козаки. „До того ж, – скаржився нунцій, – не можна вдатися до насильницьких засобів, бо опріч свободи віросповідання, за яку присягався король, на пере-

шкоді стають козаки, люд войовничий і сміливий, які стають на оборону її (православної церкви. – В.Д.) часом з проханням, часом із загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках” [8, с.241].

Позиція козацтва, його рішучі дії в обороні православної церкви призвели до того, що в Україні проблема релігійно-конфесійна остаточно перетворилася на проблему соціально-політичну, яка таїла в собі велику небезпеку для шляхетської Польщі. Її правлячі кола приходять до висновку, що зі схизмою не буде покінчено до того часу, доки не буде розгромлене козацтво. Першу спробу такого рішення проблеми було зроблено у 1625 р. коли вибухнуло велике козацьке повстання під проводом Марка Жмайла, в якому конфесійне питання посіло важливе місце. Коронний гетьман Станіслав Конєцпольський пред’явив козакам королівську декларацію, в якій Сигізмунд III звинуватив їх у підтримці незаконної православної ієрархії і вимагав від них невтручання у церковні справи. У відповідь козаки оскаржили переслідування православної церкви й домагалися, щоб король відновив “давню грецьку релігію”. Коронний гетьман кинув у наступ військо, проте у битві поблизу Курукового озера наприкінці жовтня 1625 р. йому не вдалося розгромити козаків. А через деякий час боротьба розгорілася з новою силою – назрівало ще грізніше повстання 1630 р. За Куруківською угодою козацтво вже могло втручатися в релігійну боротьбу на боці православних, висувати релігійні вимоги у своїх переговорах з польською владою [Див. 4, 7, с.552-554].

“Козацька війна” 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила) стала першим повстанням від часу виступу С.Наливайка, яке вийшло за межі суто козацького конфлікту з владою та охопило ширшу територію, втягнувши у свій вир чимало українського селянства та міщанства. Конфлікт почався з виступу випищиків проти гетьмана реєстрових козаків – Григорія Чорного, прибічника угод з польським урядом. Його захопили на волості та стратили запорожці. Почалося ширше повстання, яке призвело до встановлення козацького контролю над Корсунем, Каневом і Переяславом. Серед населення Подніпров’я поширювалися чутки про намір поляків викоренити православ’я. Вони ґрунтувалися на тому, що вже наприкінці 1629 р. жовніри розправилися над священниками і прихожанами Київської братської церкви [5, с.347]. Під час повстання 1630 р. карателі напали на Печерський, Йорданський і Микільський монастирі, вчинили там погроми і викинули в Дніпро богослужбні книги [6, с. 73].

Керівник повстання в своїх універсалах закликав народ України визволитися від Польщі й захистити православ’я від наступу унії. Ця вимога вперше стала за цих умов ідеєю, яка перекинула місток між козацтвом, повсталим селянством та утисненим владою православним духовенством. У реляції сейму (1631 р.) головний борець проти козацьких вольностей, польний гетьман С.Конєцпольський зазначав, що універсали Т.Федоровича та заклики “деяких осіб духовних і світських грецької релігії, в яких сповіщалося, що їх віру нищать... роздратували чернь і всю Україну розбурхали так, що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі... Зараз своєвільство повідавало універсали, що справа про віру йде, аби хто був коли-небудь коза-

ком і ним хоче бути, аби збиралися: обіцяли їм всякі вольності давні, а ліпше сказати – своєволю” [4, 8, ч.1, с.73]. С.Конєцпольський вказав на важливе поєднання двох мотивів в агітації козащини: ідеї збереження “давніх” прав і захисту “грецької” релігії. Це було перше поєднання цих двох аргументів легітимації повстання – тенденція, що вповні проявилася в часи Хмельниччини [14, с.181].

Релігійний елемент в ідеології козацького повстання привернув належну увагу урядових кіл Речі Посполитої. С.Конєцпольський вимагав заспокоєння козащини і вказував на небезпеку православної агітації серед козаків та посольства, а також на загрозу пропаганди Московії серед козащини на релігійному ґрунті. Ця загроза не була вигадкою польного гетьмана. Збереглися також свідчення про заклик Єрусалимського патріарха Теофана до козаків на початку 1630 р. “стояти за віру християнську” та бути під “державою” московського царя [14, с.185]. Хоча вимоги щодо свободи православної віри майже загубилися в остаточному варіанті козацько-польського порозуміння перед Переяславом у травні 1630 р., і козакам довелося виправдовуватися перед С.Конєцпольським за агітацію на захист православної церкви, релігійна тема знову увійшла до списку козацьких вимог одразу після Переяславської угоди. На раді, що відбулася в липні 1630 р. в Черкасах за присутності митрополита Йова Борецького, було вирішено відрядити до польського уряду посольство з інструкцією, що містила вимоги релігійного характеру [4, 8, ч.1, с.99,123,127].

На початку 30-х рр. XVII ст. в Україні склалася ситуація, вкрай несприятлива для Речі Посполитої. Повстання 1630 р. виявило велику силу козацтва, його спроможність поставити шляхетську республіку на край загибелі. Особливо лякала її перспектива союзу козаків з Московією на випадок війни з останньою. В такій ситуації “заспокоєння України” шляхом відновлення православної церкви стало для шляхетської Польщі проблемою першорядного значення, і на елекційному сеймі 1632 р. були прийняті статті про “поновлення грецької релігії”. Цьому відчайдушно противився Ватикан, проте новий король Владислав IV рішуче заявив, що цей акт – справа нагальної необхідності, і папа повинен його затвердити, “якщо він не бажає бачити руїни королівства, а можливо, й християнської (тобто католицької – В.Д.) церкви” [12, с.170]. Це був провал наступу контрреформації в Україні й Білорусі, і хоч у найближчі роки шляхетській Польщі й вдалося досягнути тимчасових успіхів у боротьбі з козацько-селянськими повстаннями на Україні, акт 1632 р. в широкій історичній перспективі означав початок переходу контрреформації до оборони в Східній Європі.

Той факт, що саме козацтво відіграло вирішальну роль щодо зірвання планів контрреформаційного католицизму на православно-славянському сході, визнають і католицькі історики церкви. Наприклад, єзуїт П.Пірлінг образно узагальнював: “Ця подія (Брестська унія.-В.Д.) була спершу лиш пролиттям чорнила, а обернулася вона трагічними наслідками й ріками крові. Після запеклої і гострої полеміки розгорнулися фатальні козацькі війни з їх надміром жорстокості та люті, а після них розпочалася й агонія польської державності...” [3, с.242].

Офіційне визнання православ'я в 1632 р. не означало, що засиллю уніатства в Україні прийшов кінець. Конфесійний фактор залишався одним із важелів колоніальної політики польського уряду. Тому козацьке повстання 1637-1638 рр. під проводом Павла Бута (Павлюка), Карпа Скидана, Якова Остринина та Дмитра Гуні також точилося під гаслами захисту православної віри. До наших днів дійшло кілька універсалів провідників повстання де прямо йдеться про релігійну справу. Судячи з ранніх універсалів і кореспонденції первинного провідника повстання П.Бути, повстання почалося під гаслом захисту козацьких свобод без будь-яких посилок на релігійні вольності [Див. 4, 8, ч.1, с.252, 254-256]. Ситуація, однак, змінилася з приходом на Подніпров'я вестей про те, що коронне військо вирушило на Україну, і зокрема, на Задніпров'я (лівий берег Дніпра), щоб розташуватися тут на "лежі". За таких умов не тільки козаччина, але й місцева людина явно відчувала себе в небезпеці, що, зрештою, створило, як і під час повстання 1630 р., придатний ґрунт для мобілізації мас під гаслами захисту православної віри.

Релігійний елемент активно вживав у своїх відозвах до козаків та всього населення Подніпров'я К.Скидан, якого П.Бут відрядив з Запоріжжя на волю і який мав звернутися до городової козаччини та інших соціальних груп на осілій території. У тексті універсалу від 11 жовтня 1637 р. до козачтва та "усіх взагалі посполитих людей роду християнського" К.Скидан закликав усіх "хто тільки товаришем іменується і віри правдивої благочестивої держиться виступити проти "ляхів" – неприятелів „народу нашого християнського руського і віри нашої старожитної грецької” [Цит.за: 4, 8, ч. 1, с.259]. В універсалі від 24 жовтня він знову закликав городове козацтво та посполитих мужньо виступити "проти того противника віри нашої грецької" [3, с.130]. В універсалі від 27 листопада він звертався до тих самих адресатів із закликом виступити проти "душманів наших та неприятелів віри нашої" [7, с.138]. Інший козацький провідник повстання Я. Остринин, якого запорожці обрали гетьманом на початку 1638 р., 10 березня видав універсал, у якому наголошувалося, що головною метою виступу козацького війська із Запоріжжя є визволення "народу нашого православного от ярма, порабощення и мучительства тиранского ляховского, и для отмщения починенных обид". Універсал закликав до ліквідації польсько-шляхетського панування, боротьби проти наступу католицизму і уніатства [2, с.139].

Заклики на захист віри, звичайно, не були єдиним інструментом мобілізації мас, що його вживала козаччина. В універсалах керівників повстання йшлося також про "рицарську славу" козацтва, права та вольності козаків і наміри польського війська не тільки пролити християнську кров, але також насміятися над козацькими жінками та дітьми й обернути їх у неволю. Характерно, що розкол у середовищі козацької старшини, який полегшив польську перемогу над повстанцями, в розповідях козаків і сяян, котрі перетинали московський кордон, подано як відступ частини козацької старшини від православ'я: "черкасы многие старшины их от христианские веры отступили и превратились к латынской и папешской вере" [3, с.198, 199]. Поза сумні-

вом, релігійний фактор посів визначне місце в сприйнятті подій сучасниками повстання. Московські воєводи повідомляли цареві на підставі опитів українців, які перетинали кордон Московії, що поляки "в литовских городех руские веры черкас, и всяких литовских людей, и их жен и детей, которые не отступают и в папешскую веру не превращаютца, поляки побивают росными кознями" [3, с.205]. Такими були уявлення рядових козаків та посполитства, яке тікало від польських військ за московський кордон.

Роль релігійного чинника у повстанні 1637-1638 рр., на думку знаного дослідника Сергія Плохія, істотно відрізнялася від ролі релігії в попередньому повстанні 1630 р. Одна з цих відмінностей полягала в тому, що навіть примарна єдність православної ієрархії та козацької старшини, яка ще існувала 1630 р., цілковито зникла до середини 30-х років XVII ст. [13, с.190]. Схильність козацтва використовувати релігійні гасла для легітимації антиурядових повстань не могла не хвилювати не тільки урядові кола але й православних ієрархів, які намагалися визволитися з обіймів козаччини й досягти компромісу з урядом. Частково завдяки цьому спільному знаменнику у погляді уряду та православної ієрархії на козаччину обидвом сторонам вдалося досягти довгоочікуваного компромісу за митрополитства Петра Могили. Водночас, цей успіх в усуненні козацтва на периферію релігійного протистояння та у відносинах між київською православною митрополією й польським урядом був лише тимчасовим.

Таким чином, в умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні гарантом збереження давніх традицій, передусім православної віри, виступило козацтво. Завдяки запорожцям вдалося відновити православну церковну ієрархію і домогтися її офіційного визнання урядом Речі Посполитої, успішно протидіяти поширенню уніатства та католицизму. Водночас конфесійний фактор відіграв важливу роль у формуванні станової свідомості козацтва, мобілізації населення України на підтримку козацьких повстань, розвитку визвольного руху наприкінці XVI – поч. XVII ст.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. Ч.3. – Т.1. – К., 1863. – 372 с.;
2. Величко Самоил. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – Т.4. – К., 1864. – 568 с.;
3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. Т.1. 1620-1647 гг. – М., 1954. – 587 с.;
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995.–Т.7. – 624 с.;
5. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т.8. – 407с.;
6. Жукович П. Сеймовая борьба православного русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.) – СПб., 1903-1912. – Вып. 1-6;
7. Иванцов І.О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр. – К., 2002. – 289 с.;
8. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т.2. – К., 2007. – 724 с.;
9. Кулиш П.А. Історія воссоєдинения Руси. Т.2. – СПб., 1874. – 363 с.;
10. Леп'яво С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996. – 285 с.;
11. Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.) – К., 1957. – 259 с.;
12. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка /Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. – К., 1992. – 495 с.;
13. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К., 1998. – 578 с.;
14. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – 496 с.;
15. Россия и Италия. Сборник исторических мате-

риалов и исследований, касающихся сношений России с Италией. Т.1-2. – СПб., 1907. 16. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1989. – 128 с.; 17. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – 300 с.

Demochko V.

Religious factor in cossack uprisings in the end of the 16th - at the beginning of the 17th centuries

The Article Deals With Issues Of The Ukrainian Cossacks' Part In Religious Struggle In Rich Pospolyta, Their Support To The Orthodox Church; The Influence Of Religious Factor On Development Of Liberation Movement In Ukraine In The End Of The 16th - At The Beginning Of The 17th Centuries Was Researched.

Key Words: *The Orthodox Church, The Catholicism, The Uniate Church, Vatican, Rich Pospolyta, Religious Denomination Struggle, The Ukrainian Cossacks, Uprising, Antireformation.*

УДК 929. М. Миклухо-Маклай

© Борис Білецький (Чернівці)

**СЛАВЕТНИЙ ПОДВИЖНИК НАУКИ
(До 165-х роковин від дня народження М.М.
Миклухо-Маклая)**

У статті йдеться про видатного мандрівника, антрополога, етнографа, географа, природознавця, українця за походженням М.М. Миклухо-Маклая.

Ключові слова: *мандрівник, дослідник, природознавець, етнограф, антрополог, гуманістична діяльність, рідний край, українське коріння.*

Микола Миколайович Миклухо-Маклай (1846-1888) – відомий всьому світові мандрівник, антрополог, етнограф, географ, природознавець, українець за походженням – належить до числа тих особистостей, що мають не тільки українське походження, а й давнє козацьке коріння, які становлять славу і гордість української нації.

Однак його, як і багатьох українців такого рівня – геніїв з світовими іменами, – ще у XVIII-XIX ст. намагалася “приватизувати” Російська імперія. Заповнення прогалін в усьому російському творчості українця стало типовою рисою росіян. Обкрадаючи українців, вони намагаються в той же час принизити їхню як культуру нижчу порівняно з російською. Для цього вони знаходили відповідні, хоч і не дуже переконливі аргументи. Так, російський вчений Г. Федотов, відомий прихильник такої політики, стверджував: “...Московська нація, якій волею долі належить культурне панування в імперії, повинна взяти за свої всі українські національні традиції, історичні символи..., щоб українська культура стала одною з форм “общерусской культуры”.

...Постійно відчувати своїми, московськими не лише київські літописи, але й українське бароко, не лише М. Гоголя, але й Т. Шевченка, не лише київський церковний хор Д. Бортнянського, а й українські народні пісні” [26, с. 283].

Професор Філіпов наголошує: “Уже у XVIII ст. жив і учив славетний український філософ Г. Сковорода... Сковорода писав по-російськи, отже, його можна розглядати російським філософом з таким же правом, як Гоголя – російським письменником” [26, с. 284].

“Общерусский” письменник Гоголь у хвилину одвертості писав землякові Максимовичу: „Туди, туди, в наш Київ! Адже він не їхній, він наш!..” “Українці добре знають, який великий вклад внесли

вони протягом хоч би одного XIX століття в цю “общерусскую культуру”... Всі ті українці, яких князь Н. Трубецькой міг би віднести до числа російських вчених – ніби на протипагу українській культурі – лише на тій підставі, що вони писали свої праці російською мовою, це продукти творчості українського генія, українського духу, і ми не думаємо від них відмовлятися, як не відмовлялися вони самі від своєї української національності” [10, с. 140].

Аналогічної точки зору дотримувався і М.М. Миклухо-Маклай, хоч російські вчені, а також деякі українці відносять його до когорти російських геніїв. Серед праць, у яких Миклухо-Маклай зараховується до числа російських вчених, належать: “Большой энциклопедический словарь” [6], “Великие русские люди” [7], “Сто великих путешественников” І.А. Муромова [18], “История туризма” М. В. Соколової [24]. На жаль, це трапляється і в деяких україномовних виданнях, а інколи їх імена згадуються лише побіжно, без згадки їх українських коренів: напр., “Історія туризму” Л. Устименка та І. Афанасьєва [25].

Щодо родинних коренів Миколи Миколайовича та походження прізвища “Миклухо” існує версія, яка вже стала надбанням історії. У Іллі Захаровича, діда мандрівника по батькові, від двох шлюбів було три дочки і вісім синів. Старший син, Григорій, у 1824-1828 роках навчався в Ніжинській гімназії вищих наук (з 1883 року – Ніжинський ліцей), нині Ніжинський педагогічний університет імені М.В. Гоголя. Там він познайомився і потім потоваришував з молодим М.В. Гоголем, який дуже цікавився родинними переказами Маклух. Їхній далекий предок Охрім Макуха був курінним отаманом у Війську Запорозькому. Разом з ним проти польської шляхти воювали троє його синів: Омелько, Назар і Фома. Один із сюжетів їх стосунків було покладено Гоголем в основу повісті “Тарас Бульба”. У часи козацької республіки він жив на хуторі під Черніговом.

Непересічною постаттю був і правнук Охрима козак Степан Макуха, прадід Миклухо-Маклая, на прізвисько, Махлай – “клаповухий”, „недотепа”. Під час російсько-турецької війни (1768-1774), 1769 року, він взяв у полон знатного турецького бея Сафара, за що був удостоєний чину сотника. 1772 року він, командуючи кінною сотнею, відзначився і при взятті фортеці Очаків, проявивши безприкладний героїзм і військову кмітливість, за що за клопотанням командувача російської армії генерал-фельдмаршала Рум'янцева йому було присвоєно чин хорунжого та дарували дворянське звання. Він одержав садибу в Стародубському повіті Чернігівської губернії. З цієї нагоди Степана для вручення йому нагороди викликали до Петербурга, де його разом з іншими козаками приймала імператриця Катерина II. Вона особисто піднесла йому дворянську грамоту й повісила на шию стрічку з бойовим орденом Володимира I ступеня [1, с. 9-10], – найвищу офіцерську нагороду того часу [13, с. 32-33].

Підписуючи казенні папери, за звичаєм запорожців, поруч із прізвищем він мав ставити й своє прізвисько: хорунжий Війська Запорозького, царською милістю дворянин, козак Степан Макуха